УДК 159.922.6-055.2

О. К. Яковенко
аспірантка кафедри психології, асистент,
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського "ХАІ"

ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКОГО ВІДНОШЕННЯ ТА СІМЕЙНОГО ОТОЧЕННЯ НА СЕКСУАЛЬНУ СФЕРУ ДІВЧАТ В КОНТЕКСТІ ПСИХОСЕКСУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена емпіричному дослідженню впливу батьківського відношення на сексуальну сферу дівчат пубертатного, перехідного та зрілого етапу психосексуального розвитку. Продемонстровані відмінності сімейного оточення дівчат з різними структурними типами сексуальності. Проведено порівняльний аналіз значення та особливостей відношення батька та матері на різних етапах становлення сексуальності.
Ключові слова: сексуальність, психосексуальний розвиток, батьківське відношення, сімейне оточення.

Вступ. Дослідженню ранніх етапів психосексуального розвитку особистості присвячено багато наукових праць. Але порівняльні дослідження, присвячені впливу батьківської родини на пубертатний, перехідний та зрілий етап розвитку жіночої сексуальності майже відсутні в сучасній психологічній науці. Необхідно зазначити, що типи батьківського відношення та особливості сімейного оточення виступають чинниками, які можуть як позитивно впливати на психосексуальний розвиток, так і створювати певні труднощі, що призводять до формування дисгармонічних типів жіночої сексуальності і як наслідок накладати негативний відбиток на створення любовних відносин дівчиною. Саме тому емпіричне дослідження механізмів впливу батьківського відношення та сімейного оточення на сексуальну сферу дівчат в процесі психосексуального розвитку набуває своєї **актуальності**. **Метою** статті є емпіричне дослідження зв'язку батьківського відношення на жіночу сексуальність у контексті психосексуального розвитку. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**: дослідити особливості впливу батьківського відношення на сексуальну сферу дівчат пубертатного, перехідного та зрілого періоду психосексуального розвитку; виявити зв'язок між чинниками сімейного оточення та особливостями сексуальної сфери дівчат у контексті психосексуального розвитку.

Матеріали та методи дослідження. Для проведення дослідження було створено три експериментальні групи, обсягом по 50 дівчин з повних родин, вік яких відповідає пубертатному, перехідному періоду психосексуального розвитку та періоду зрілої сексуальності. Були використані наступні методи: для дослідження батьківського-дитячих відносин — методика діагностики типів батьківського відношення, А. Я. Варга, В. В. Столін, та шкала сімейного оточення С. Ю Купріянова [5]. Для вивчення особливостей сек-

© О. К. Яковенко, 2010

суальної сфери особистості — опитувальник відношення до сексуального життя Г. Айзенка та профіль сексуальності. Отримані результати було оброблено за допомогою методу факторного аналізу та комп'ютеризованого пакету програм Statistica 7.0.

Результати дослідження та їх аналіз. Впродовж пубертатного періоду формується психосексуальна орієнтація особистості, відбувається становлення платонічного та еротичного лібідо. Також необхідно зазначити, що для цього етапу розвитку особистості характерним є переоцінка світогляду, положення в родині, психологічна емансипація від батьків. За думкою багатьох авторів, емоційні та психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин в цьому віці можуть виступати чинником, що призводить як до гармонічного становлення особистості, так і до виникнення певних труднощів. Д. М. Ісаєв та В. Є. Каган стверджують, що при відсутності взаєморозуміння в родині підлітки не отримують необхідного статевого виховання, а відсутність довіри до батьків призводить до зростання значення стихійних чинників соціального середовища, що закладає основу для різного роду порушень становлення сексуальності [2]. Оскільки відбувається становлення платонічного та еротичного лібідо, у дівчини формується потреба спочатку в платонічному спілкуванні з партнером, а потім і в еротичних іграх та пестощах, з'являються еротичні фантазії, формується сексуальна мотивація [1]. Особливості емоційного та психологічного контакту з батьками, наявність довірливого спілкування, відчуття батьківської любові та прийняття виступають необхідними чинниками, які закладають основу для гармонійного психосексуального розвитку особистості та становлення сексуальності. Але вплив батьківського відношення на різних етапах психосексуального розвитку має свої особливості. В таблиці 1 відображено результати, отримані за допомогою відповідних методик, у першій групі.

1. Фактор "гармонійна сексуальність" свідчить про важливість психологічного прийняття батьком дівчини, що характеризується психологічною близькістю, наявністю та проявами теплих взаємних почуттів. Оскільки до складу цього фактору також увійшла змінна "незалежність", необхідно зазначити, що тепле, дружнє відношення батька до дочки залишає психологічній простір та свободу для контактів з хлопцями, не є симбіотичним. Крім того, негативний полюс змінної "інтелектуально-культурна орієнтація" дає змогу припустити про відсутність надмірних вимог та очікувань від дівчини в учбовій та професійній сферах. Змінні, що характеризують сексуальну сферу дівчат пубертатного періоду та увійшли до складу фактору, можна характеризувати як сукупність ознак гармонійної сексуальності на різних рівнях, серед яких: емоційний, психологічний та поведінковий.

2. Фактор "інфантильна сексуальність" характеризується, з одного боку, надмірним впливом батьків на особистість дівчини, а з іншого боку, амбівалентністю відносин. Так, інфантильний та симбіотичний типи відношення батьків до дівчини сприяють створенню симбіотичних, залежних відносин, що перешкоджає формуванню зрілої особистості. Набуває значення психологічна інвалідизація дівчини, оскільки батьки оцінюють свою дочку як заздалегідь не здатну до самостійності. З іншого боку, це

приймає форму програмування батьками пасивності дівчини, її невміння захищатися від факторів соціального оточення [2]. Виховання за типом авторитарної гіперсоціалізації характеризується надмірним контролем, вимогами беззастережного послухання. Також при цьому типі виховання має місце негативне приписування, а саме програмування регресивної лінії життя для дитини. Крім того, позитивне значення змінної "орієнтація на досягнення" свідчить про високі вимоги батьків до соціальних досягнень дівчини, високої результативності в навчання. Зазначені риси виховання призводять до формування так званого "комплексу відмінниці", який доповнюється психологічною залежністю та несамостійністю дівчини. Змінні, що характеризують сексуальну сферу особистості свідчать про незріле відношення до себе як сексуальної партнерки, оскільки відчуття сексуальної сором'язливості базується на емоції сорому відносно свого тіла, жіночості та сексуальності, а в сукупності з прийняттям фемінінної ролі в сексуальних стосунках свідчить про покірливість перед сексуальним партнером. Таким чином, інфантилізоване, симбіотичне, з одного боку, та авторитарне з іншого боку відношення батьків до дочки може призводити до появи внутрішнього протиріччя за типом "прагнення — страх" [6]. З одного боку, дівчина прагне емоційної близькості з партнером, а з іншого боку відчуває сором та страх перед можливістю мати емоційну близькість, оскільки відсутність стійкого образу Я призводить до одночасного прийняття та відкидання самої себе, своєї жіночості та сексуальності.

Таблиця 1

Факторна структура впливу батьківського відношення та сімейного оточення родини на сексуальну сферу дівчат пубертатного періоду

Фактор 1		Фактор 2		Фактор 3	
Гармонійна сексуальність		Інфантильна сексуальність		Спрощена сексуальність	
Прийняття батьком	0,68	Симбіоз з матір'ю	0,58	Орієнтація на	−0,48
Незалежність	0,45	Авт. гіперсоц-я	0,64	акт. відпочинок	
Інтелектуально-	−0,44	матір'ю		Морально-	−0,46
культурна орієнт.		Авт. гіперсоц-я	0,8	етичний аспект	
Психол. благопо-	0,8	батьком		Організація	0,47
луччя		Інфант-я матір'ю	0,52	Чуттєвість	0,72
Секс. задоволеність	0,88	Інфант-я батьком	0,57	Впевненість	0,52
Секс. комунікація	0,78	Орієнтація на до-	0,74	Секс. експе-	0,45
Впевненість	0,57	сягнення		риментування	
Секс. техніка	0,42	Сексуальна	0,66	Порнографія	0,41
Секс.реалізованість	0,81	сором'язливість		Секс. відраза	−0,53
Секс. невротичність	−0,67	Прийняття маск.	−0,62	Секс. збудливість	0,45
Порнографія	−0,63	ролі		Фізичний секс	0,68
Інформативність фактору	14 %	Інформативність фактору	11 %	Інформативність фактору	10,4 %

Примітка: у таблиці наведено лише значущі значення

3. Фактор "спрощена сексуальність" характеризує такий тип виховання доньки, при котрому має місце лише контроль та чітка організа-

ція обов'язків кожного члену родини. Можна говорити про відсутність емоційного контакту в батьківсько-дитячих відносин, низьку зацікавленості батьками життям дочки. Аналізуючи змінні, котрі характеризують сексуальну сферу дівчини, необхідно зазначити, що має місце лише сексуальне, але без любові. За думкою З. Фрейда, стосунки цього типу є спрощеними, оскільки в них дуже багато відбувається за "принципом задоволення" і дуже мало за "принципом реальності". В дійсності це означає відсутність або крайню примітивність стосунків [9]. І. Ялом зазначає, що значний досвід сексуальних стосунків без почуття любові жорстоко відзивається в майбутньому — людина не може побудувати стосунки, навіть тоді, коли дуже хоче цього, оскільки вже сформувалися стереотипи, але вони помилкові. Відсутність стосунків означає відсутність піклування, поваги, інтересу, усвідомлення. Таким чином, лише любов батьків один до одного та до своєї дитини може народити, оживити та актуалізувати здібність любити та створювати повноцінні стосунки [4]. Якщо дівчина не отримує підтвердження батьківської любові у відношенні до себе, це призводить до певних труднощів, які відбиваються на якості сексуальної реалізації, а також на переважанні гедоністичної сексуальної мотивації.

Для перехідного періоду формування сексуальності характерним є розвиток сексуального лібідо, що призводить до появи сексуального фантазування на першій фазі. На другій фазі відбувається початок статевого життя, поєднання сексуальних ексцесів з періодами абстиненції та мастурбацією [1]. Як відзначають ряд авторів, активний пошук дівчатами цього віку сексуальних контактів підкріплюється мотивацією приближення до дорослого та красивого життя. Це призводить до безладних, механістичних, знеособлених сексуальних контактів. Найбільш поширеною така сексуальна поведінка є для дівчат з емоційними проблемами та конфліктами в батьківській родині. Дівчина таким чином намагається знайти у статевому житті ласку, тепло та емоційний комфорт, якого вона позбавлена у відношеннях з батьками [2]. Сексуальна реалізація дівчат цього типу є ускладненою, оскільки не супроводжується психологічним благополуччям та відсутністю глибоких емоцій, що створює додаткові труднощі при прийнятті та прояві своєї сексуальності.

Також необхідно зазначити, що на цьому етапі психосексуального розвитку особливого змісту набувають відношення між дочкою та матір'ю. А. Менегетті стверджує, що впродовж дитинства та підліткового періоду на неусвідомлюваному рівні матері передають дівчатам інформацію про необхідність приховувати свою інтимність, оскільки кожна жінка глибоко всередині себе несе відчуття бруду та транслює його з покоління в покоління. "Начебто всередині кожної жінки сховалася "стара мати", яка контролює тіло, особливо статеві органи: жінка отримує їх начебто лише в борг та може користуватися ними лише з дозволу" [4]. Починаючи сексуальне життя, жінка повинна визволитися від цих вікових оков та табу на інтимність, інакше вона не зможе відчувати всю глибинність своєї жіночності та сексуальності. К. Ейніш також стверджує, що для того, щоб дівчина

стала жінкою, вона має позбавитися впливу матері, але на цьому шляху можуть бути такі перешкоди як незадовільність сімейними відношеннями, свідомий вибір незалежності у збиток любовному життю, зайва ідеалізація батька [8]. Однак відмова або нездатність віддалитися від матері, або інтеріоризація заборони на сексуальність, безумовно, негативним чином впливають на здібність та сформованість потреби створювати любовні відносини з чоловіком.

Нижче наведені результати дослідження особливостей впливу батьківського відношення на жіночу сексуальність перехідного періоду.

Таблиця 2

Структура впливу батьківського відношення та сімейного оточення родини на жіночу сексуальність перехідного періоду

Фактор 1		Фактор2	
Маскулінний тип сексуальності		Перехідна сексуальність	
Прийняття батьком	−0,73	Кооперація з матір'ю	0,51
Інфант. матір'ю	0,43	Симбіоз з матір'ю	0,51
Організація	−0,42	Єдність	0,77
Сексуальна обізнаність	0,5	Експресивність	0,66
Психол. благополуччя	0,74	Конфлікт	0,73
Комунікація	0,62	Незалежність	0,75
Секс. техніка	0,48	Інт. культурна ор.	0,74
Секс. експериментування	0,61	Орієнт-я на акт. відп.	0,44
Дозволеність	0,5	Мор. етичний аспект	0,71
Знеособлений секс	0,43	Організація	0,41
Порнографія	0,78	Секс. техніка	0,44
Цнотливість	−0,45	Секс. неврот-ть	0,47
Секс. лібідо	0,88	Секс. збудливість	0,62
Прийняття маск. р.	0,74	Фізичний секс	0,43
Інформативність фактору	15,3 %	Інформативність фактору	14 %

Примітка: в таблицю внесені лише значущі значення.

1. Фактор "маскулінний тип сексуальності " свідчить про наявність зв'язку між такими особливостями батьківсько-дитячих відносин як психологічне відкидання батьком, відсутність контролю та чіткої організації в батьківській родині та інфантилізація з боку матері та становлення жіночої сексуальності за маскулінним типом, який супроводжується відчуттям психологічного благополуччя. Отримані результати дозволяють припустити про наявність незадоволення дівчини, відношенням до себе з боку матері, як до маленької та незрілої, що в свою чергу викликає реакцію негативізму та протесту, бажання довести зворотне. Саме тому дівчина обирає сексуальний поведінковий репертуар, який є протилежним тому, який на неусвідомлюваному рівні транслює мати. В сексуальному житті дівчина демонструє відсутність цнотливості, високий рівень дозволеності, схильність до знеособленого сексу та сексуального експериментування, тим самим руйнуючи табу на дорослість та сексуальність.

2. Фактор "перехідна сексуальність" характеризує амбівалентність у відносинах в діаді "мати-донька", про що свідчить з одного боку наявність

симбіотичних відносин та кооперації з донькою, єдність та організація родини, а з іншого боку, високий рівень незалежності та конфліктності в батьківській родині. Можливо, що ця амбівалентність є свідоцтвом перебудови у відносинах з матір'ю, яка за думкою багатьох авторів є необхідною для перехідного періоду становлення сексуальності [7]. Змінні, що характеризують сексуальну сферу також відповідають особливостям психосексуальноо розвитку особистості цього періоду. Оскільки відбувається становлення сексуального лібідо, це впливає на рівень сексуального збудження, але на цьому етапі дівчиною ще не набуто необхідного досвіду сексуальних відносин, який є необхідним для зрілості особистісних структур, що дають змогу відчувати себе повноцінною сексуальною партнеркою та певним чином відноситися та виражати сексуальність. Саме тому сексуальне життя супроводжується відчуттям сексуальної незадовільності та реалізоване лише на фізичному рівні.

На зрілому етапі становлення сексуальності закінчується психосексуальне формування. Для періоду характерним є регулярне статеве життя з постійним сексуальним партнером та входження до смуги умовно-фізіологічного ритму статевої активності. Результати, отримані при дослідженні цієї вікової групи, наведені в наступній таблиці.

Таблиця 3

Структура впливу батьківського відношення та сімейного оточення родини на зрілу сексуальність

Фактор 1		Фактор 2		Фактор 3	
Негармонійна сексуальність		Розщеплена сексуальність		Агресивна сексуальність	
Прийняття батьком	0,44	Прийняття батьком	0,46	Прийняття батьком	0,41
Симбіоз із батьком	0,42	Кооперація з батьком	0,47	Копер-я з матір'ю	0,68
Інфантилізація батьком	−0,72	Симбіоз з матір'ю	−0,41	Копер-я з батьком	0,67
Орієнтація на акт. відпочинок	0,46	Авт. гіперсоц-я батьком	−0,71	Симбіоз з матір'ю	0,65
Психологічне благополуччя	−0,58	Інфантилізація матір'ю	0,45	Симбіоз з батьком	0,87
Задовільність	−0,77	Конфлікт	0,56	Авт. гіперсоц-я матір'ю	−0,48
Впевненість	−0,49	Орієнтація на досягнення	−0,5	Єдність	0,62
Секс. експериментування	−0,48	Контроль	−0,76	Експресивність	0,52
Реалізованість	−0,73	Впевненість	0,49	Інт-культ. орієнт-я	0,63
Секс. збудливість	−0,57	Дозволеність	0,81	Секс. потяг	0,68
Прийняття маск. ролі	−0,47	Цнотливість	−0,66	Секс. неврот-ть	0,77
		Фізичний секс	0,53	Порнографія	0,77
		Секс. лібідо	0,49	Секс. сором.	0,65
				Секс. збудливість	0,42
				Агресивний секс	0,81
				Секс. лібідо	0,65
				Прийняття маск. ролі	−0,48
Інформативність фактору	12,6 %	Інформативність фактору	12,7 %	Інформативність фактору	19,1 %

Примітка: в таблицю внесені лише значущі значення

1. Фактор "негармонійна сексуальність" свідчить про сформованість сексуальності за негармонійним типом, при якому жінка не відчуває емоційної задоволеності, психологічного благополуччя, реалізованості та впевненості в ролі сексуальної партнерки. До формування цього типу сексуальності призводять емоційно тісні, симбіотичні відносини з батьком. Крім того, жодна змінна, яка характеризує відносини з матір'ю, не увійшла до складу цього фактору. Отримані результати дозволяють говорити про надмірну ідеалізацію дівчиною батька, а також про ізольованість матері від відносин батька та доньки. Таким чином, в психологічному просторі дівчини не залишається місця для іншого чоловіка, крім батька, всі вони є недостатньо гарними. В цьому випадку можна казати про виховання дівчини за типом "татусева донька". Зрозуміло, що симбіотичні відносини дівчини з батьком призводять до дисгармонічного психосексуального розвитку особистості, і як наслідок негармонійної сексуальності.

2. Фактор "розщеплена сексуальність" дозволяє говорити про відсутність спільної лінії виховання батьками. У відношенні батька простежується психологічне прийняття доньки, психологічна близькість, теплі емоційні відносини, з боку матері — інфантилізація дівчини. Крім того, високий рівень конфліктів в психологічному кліматі родини часто викликає у дитини емоції страху та провини. Отже, дівчина, яка постійно втягується в конфлікт між батьками, опиняється в так званому тяжкому конфлікті лояльності, який висуває високі вимоги до дитини та завдає шкоди душевному розвитку [7]. Внаслідок чого відчуття провини залишається на все життя. Згідно деяких концепцій, відчуття провини виражає тривогу чи захист від неї. Аналіз змінних, що характеризують сексуальну сферу, свідчить про розщеплення сексуальної любові на фрагменти, котрі існують окремо. В даному випадку йдеться про фізичний фрагмент. Згідно з З. Фрейдом, розщеплення сексуальної любові є результатом дії захисних механізмів психіки. А захист від впливу сексуальних переживань та нездатності реалізації сексуальної потреби виражається в фізичному сексі, вільному від почуття любові [6].

3. Фактор "агресивна сексуальність" дозволяє стверджувати про наявність зв'язку між протилежними за змістом типами батьківського відношення, таких як симбіоз — кооперація, та формуванням агресивного типа сексуальності, який призводить до сексуальної невротичності жінки. Після фрустрації сексуальне почуття переходить в агресивність, яка відображується в прагненні до саморуйнування, що викликає постійних страх смерті. Внаслідок чого формується покірна сексуальна поведінка, про свідчить про прийняття фемінінної ролі, яка характеризує поведінку жертви, що знаходить своє відображення в проявах мазохізму, спонукаючи тим самим сексуального партнера до проявів садизму. Крім того, суперечливе ставлення батьків — побудова партнерських відносин з одного боку, та відношення як до маленької дівчинки, з іншого, призводять до демонстрацій інфантильних сексуальних поведінкових проявів (сексуальна сором'язливість, прийняття підлеглої сексуальної позиції) наряду зі зрілими (сексуальний потяг, сексуальне лібідо).

Висновки. Типи батьківського відношення та чинники сімейного оточення певним чином впливають на особливості психосексуального розвитку особистості жінок. На пубертатному, перехідному та зрілому етапі формування жіночої сексуальності було виявлено як гармонійні типи батьківського відношення, так і дисгармонійні, які призводять до формування агресивної, негармонійної, інфантильної, спрощеної сексуальності, маскулінного типу сексуальності та фрагментарного розщеплення сексуальної любові. Також необхідно зазначити на тому, що на кожному з досліджуваних етапів психосексуального розвитку до механізмів впливу батьківської родини відносяться: психологічний клімат родини, емоційний контакт, особливості розподілу ролей у родині, психологічний контекст відносин у діаді "мати-донька", а також єдність, або амбівалентність в обраних типах відношення батька та матері до доньки.

Література

1. Васильченко Г. С. Общая сексопатология / Г. С. Васильченко. — М.: Медицина, 1977. — 352 с.
2. Исаев Д. Н. Половое воспитание детей: медико-психологические аспекты / Д. Н. Исаев, В. Е. Каган. — Л.: Медицина, 1988. — 160 с.
3. Максименко С. Д. Структура особистості /С. Д. Максименко // Практична психология та соціальна робота. — 2007. — № 1. — С. 1–13
4. Менегетти А. Женщина третьего тысячелетия / А. Менегетти. — М.: ННБФ "Онтопсихология", 2007. — 256 с.
5. Шапарь В. Б. Психодиагностика отношений между родителями и детьми / В. Б. Шапарь. — Ростов н/Д: Феникс, 2006. — 432 с.
6. Шарфф Д. Э. Сексуальные отношения: Секс и семья с точки зрения теории объектных отношений / Д. Э. Шарфф. — М.: Когито-Центр, 2008. — 304 с.
7. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой (психоаналитическое исследование) / Г. Фигдор. — М.: Наука, 1995. — 376 с.
8. Эльячефф К. Дочки — матери. Третий лишний?: Пер с франц. / О. Бессоновой; К. Эльячефф, Н. Эйниш. — М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2008. — 448 с.
9. Энциклопедия глубинной психологии. Том 1. Зигмунд Фрейд / пер. с англ. — М.: Когито-Центр, 1998. — 800 с.

Е. К. Яковенко
аспирантка кафедры психологии
Национальный аэрокосмический университет им. Н. Е. Жуковского
"Харьковский авиационный институт"

ВЛИЯНИЕ РОДИТЕЛЬСКОГО ОТНОШЕНИЯ И СЕМЕЙНОГО ОКРУЖЕНИЯ НА СЕКСУАЛЬНУЮ СФЕРУ ДЕВУШЕК В КОНТЕКСТЕ ПСИХОСЕКСУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Статья посвящена эмпирическому исследованию влияния родительского отношения на сексуальную сферу девушек в контексте психосексуального развития. Были продемонстрированы различия семейного окружения девушек с различными структурными типами сексуальности. Проведен сравнительный анализ значимости и особенностей отношения отца и матери на разных этапах становления сексуальности.

Ключевые слова: сексуальность, психосексуальное развитие, родительское отношение, семейное окружение.

Lena Yakovenko
postgraduate
N. E. Gukovskiy National aerospace university,
Kharkov aviation institute

INFLUENCE OF PAR PARENTAL RELATIONSHIP AND FAMILY ENVIRONMENT ON SEXUAL SPHERE OF WOMEN IN CONTEXT OF PSYCHOSEXUAL DEVELOPMENT

Summary

The article is devoted to an empirical study of influence of parental attitudes to the sexual sphere of women in the context of psychosexual development. Differences of a family environment of women with various structural types of sexuality were demonstrated. A comparative analysis of the significance and relationship feature a father and mother at different stages of sexuality was demonstrated.

Key words: the sexuality, psychosexual development, parental relationship, family environment.

Наукове видання

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского национального университета

•

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 15 • Випуск 4 • 2010

Серія: Психологія

Збірник наукових праць

Українською та російською мовами

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Редактор *Н. Я. Рихтік*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*
Коректори *О. Г. Дайбова, Н. І. Дуброва*

Здано у виробництво 12.03.2010. Підписано до друку 28.05.2010. Формат 70x108/16.
Папір офсетний. Гарнітура "Шкільна". Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17,15.
Тираж 300 прим. Вид. № 56. Зам. № 124.

Видавництво і друкарня "Астропринт"
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.